

VÅRD OCH UNDERHÅLL

I skriften *Vård av gravstenar* som utgivits av Riksantikvarieämbetet kan man läsa om vilka olika rengöringsmetoder som kan användas till olika typer av sten och vid olika sorters beläggningar. Det kan dock konstateras att det mycket tidsödande arbetet med att göra ren en sten ofta har en ganska kortlivad effekt.

Observera att:

- Det är av stor vikt att kyrkogårdspersonalen får fullgod utbildning i hur gravvårdar/gravanordningar ska underhållas.
- Gravvårdar med högt kulturhistoriskt värde ska inte åtgärdas utan att först ha besiktigats av konservator eller person med adekvat kompetens.

Gravvårdar av sten drabbas som regel främst av *biologisk påväxt*, d.v.s. lavar, alger och mossor. Om dessa är misspydande kan diskuteras men de gör ibland inskriptionerna oläsliga. Vissa lavar löser även upp ytskiktet på stenen så att de olika mineralkornen lossnar, och eftersom den biologiska påväxten innehåller fukt bidrar den också ofta till frostsprängningar. Kortfattat kan sägas att påväxten minskas om stenen borstas ren från skräp och nedfallande löv. Det är också bra om man kan hålla efter vegetation runt stenen så att den inte hamnar i ständig skugga vilket gynnar påväxten. Rengöring görs med fördel under tidig vår eller sen höst, då speciellt lavar är mycket aktiva och därmed mjukare och lättare att avlägsna. Hårda stensorter kan rengöras med högtryckstvätt under förutsättning att de inte har förgyllningar och dylikt som kan ta skada av behandlingen. Det är också viktigt att försäkra sig om att inte stenen har några sprickor. Om den uppvisar sådana skador ska endast varmt vatten (max 60°C), ev. med några droppar diskmedel eller såpa, och mjuk borste användas. Man kan också mjuka upp lavarna innan rengöring genom att under några veckor låta stenen stå insvept i våta tygsäckar och plast.

Sedimentära bergarter som sandsten, kalksten och skiffer uppvisar ibland *vittringsskador* som är relaterade till svaga skikt i stenen. Kalkhaltiga stenar som kalksten, marmor, viss sandsten och skiffer kan också vittra kemiskt genom att de reagerar på föroreningar i luften. Porösa bergarter är också känsliga mot *frost- och saltsprängningar*. Ofta samverkar olika nedbrytningsfaktorer och resultatet visar sig som sprickor, avflagningar, stenbortfall mm. När järn finns i stenens direkta närhet kan järnet oxidera och sedan reagera med stenen, vilket leder till rostbruna *järnmissfärgningar*. Om dessa visar sig svåra att få bort genom tvätt enligt samma metod som beskrivits ovan bör man rådgöra med stenkonservator. Detta gäller även kopparmissfärgningar. Viktigt är dock att skydda metallen från vidare oxidation. Rost ska stålborstas eller blåstras bort och därefter målas med rostskyddsfärg och täckfärg. Om en rostande järndubb orsakar missfärgningar eller sprängning av stenen bör denna utbytas mot en rostfri syrafast sådan.

Sten är som regel mycket känslig för *mekanisk påverkan*. Vid ovarsam hantering kan lätt ett hörn eller en korsarm falla. Ett sätt att undvika mekaniska skador kan vara att köra med trimmer närmast stenarna för att undvika att man kör på dem med gräsklippare. *Stearinstänk* och sot från marschaller är ett annat problem som kan vara svårt att avhjälpa om det hamnat på en porös och ojämn yta. Stearin skrapas bort med ett trä- eller plastverktyg, men kan eventuellt också lösas upp med kemiskt ren bensin. Sotrande kan tas bort med hjälp av en suddgummiliknande produkt som t.ex. gomme pane. Om kyrkogården utsätts för *klotter* bör en klottersaneringsfirma snarast kontaktas. Klotter är lättare att ta bort ju "färskare" det är.

För den som är ovan vid hantering av sten kan det ibland vara svårt att göra rätt bedömningar varför berörd personal bör utbildas av fackman. Många åtgärder kan också vara av en sådan art att de endast ska utföras av utbildad stenkonservator. T.ex. kan en konservator ta bort lavar på ljusa kalkstenar och marmorsorter med släkt kalk, vars höga pH dödar laven och dess rötter. Biocider och gifter är begränsat verksamma, men viss effekt har noterats hos Bor-preparat som t.ex. Boracol. Kommersiella preparat som innehåller Kaliumhydroxid, lut, är starkt frätande och bör inte användas eftersom de kan leda till skador på porösa stenar.

Gravvårdar av betong bör med fördel rengöras under tidig vår eller sen höst, då ev. påväxt är mjukare och lättare att avlägsna. Varmt vatten (max 60°C), ev. med några droppar diskmedel eller såpa, och mjuk borste bör användas. Högtryckstvätt är inte att rekommendera då det kan riva upp ytan och fukt lättare kan tränga in i materialet.

Gravvårdar och staket i gjutjärn kan rent allmänt anses vara hotade eftersom rostskador uppstår på grund av bristen på kunskap om hur de ska underhållas. Det händer också att staket monteras ner för att underlätta gräsklippning med maskin. För att undvika att detta kulturarv går förlorat är underhållet viktigt.

Staket, kors och dekorationer av järn kan rostskyddsbehandlas på två sätt. Antingen genom linoljebränning eller genom applicering av blymönja. I båda fallen rengörs järnet med borste som är mjukare än underlaget. Vid linoljebränning penslas järnet omsorgsfullt med kokt linoja som kryper in i porerna, innan bränningen tar vid. Behandlingen bör upprepas till dess att ett fullgott resultat uppnåtts. Vid blymönjebehandlingen grundas järnet, efter att ha befriats från rostbeläggningar, med blymönja (får idag bara användas av yrkesmän) och slutstrykes därefter med oförtunnad linoljefärg. Fördelen med det sistnämnda alternativet är att arbetet kan utföras på plats.

Gravvårdar av trä kan även de ses som hotade eftersom risken att de förstörs av röta är påtaglig om de inte underhålls. Vid färgbortfall och behov av underhåll bör målade träkors skrapas. Därefter grundas korset med linoljefärg som späts med ca 40% balsamterpentin varefter det strykes med två lager linoljefärg. Lackade träkors skrapas och lackas med båtack av god kvalitet.²⁶⁶

Kyrkogårdsmurar - de flesta kyrkogårdar omges av stenmurar. Murarna är av varierande ålder och konstruktion, men gemensamt är att de ofta fallit i glömska när det gäller skötsel och underhåll. Detta leder till stora renoveringsbehov med höga kostnader till följd. För att få mer kunskap om kyrkogårdsmurarna, deras ålder, konstruktion, kulturhistoriska värde och status har Karlstads stift under 2014-2015 bedrivit ett "stenmursprojekt". Under sommaren 2015 blev samtliga kyrkogårdsmurar i stiftet dokumenterade och skadebedömda. Murarnas underhållsbehov med tillhörande budgeteringskostnaderna (för de närmaste tio åren) har genom projektet blivit registrerade i det stiftsgemensamma fastighetssystemet Incit X-pand. Projektet levererade rapporterna över respektive kyrkogårdsmur till församlingen under våren 2016.

²⁶⁶ Texten har framtagits av Maud Forsberg, Antikvarietjänst i samråd med Stefan Holmgren, Stenkonsivering Väst. Textmaterialet har tidigare använts i Värmlands Museums *Bevarandeprogram för Arvika Kyrkogård*. Arvika kyrkogårdsförvaltning och Värmlands Museum har gett sin tillåtelse till användandet av texten.

ORDLISTA

Allmänning/allmänna kvarteret/allmänna linjen – avser vanligen avgiftsfria gravar utan gravrätt, med gravsättning i löpande följd. Det var det enda alternativ till köpta familjegravplatser tills systemet upphörde 1964.

Askgravlund - Ej rättsligt definierat begrepp. Lokala avvikelser kan förekomma. Gemensamt gravområde för nedgrävning av askor. Gemensam plats för namn och smyckning. Anhöriga kan vara med vid gravsättningen, makar kan inte vila tillsammans. Ej gravrätt. Skötselsansvaret ligger på kyrkogårdsförvaltningen eller motsvarande.

Askgravplats - Ej rättsligt definierat begrepp. Lokala avvikelser kan förekomma. Gravplats för askor med eller utan hölje som möjliggör att makar kan vila tillsammans. Den upplåts med gravrätt med starka restriktioner vad avser gravvårdens utformning. Smyckning får endast ske med snittblommor och ljus. Gravrättsinnehavaren betalar för gravvården och den kollektiva skötseln som kyrkogårdsförvaltningen eller motsvarande tillhandahåller.

Bautasten – Hög gravsten, ofta med grovt huggna sidor som var vanlig från förra sekelskiftet och in på 1920-talet.

Begravningsplats – Område som är anordnat för förvaring av avlidnas stoft eller aska. Begravningsplatser omfattar kyrkogårdar, andra gravområden, minneslundar m.m. Jämför med **kyrkogård** som är en begravningsplats invid en kyrka.

Benhus – Mindre byggnad för förvaring av uppgrävda människoben. Förekommer inte längre i Sverige.

Bogårdsmur – Mur eller inhägnad av trä som omger en kyrkogård.

Familjegrav – Uttrycket är inte rättsligt definierat men avser oftast en gravplats med utrymme för flera avlidna. Sådana gravplatser var avgiftsbelagda fram till 1964.

Gravplats – är inritad på gravkartan och kan ha utrymme för en eller flera gravar. Rätten till gravplats regleras i av begravningslagen och ingår i begravningsavgiften.

Gravrätt – Den rätt som uppstår när en gravplats upplåts för gravsättning av en avliden. Om ingen efterlevande kan eller vill bli gravrättsinnehavare är gravrätten förbehållen den avlidne i 25 år efter gravsättningen. Gravrättsinnehavaren får bestämma om vem som ska gravsättas på gravplatsen, utformningen av gravanordningen och om gravplatsens utsmyckning. Innehavaren har ansvar för att gravplatsen hålls i ordnat och värdigt skick.

Gravvård – Minnesmärke vid en gravplats, t ex en gravsten. Gravvården omfattar också stenramar, staket, kedjor och monument vid graven.

Grusgrav – Gravvård där markytan över graven täcks med grus.

Kvarter – Avdelning av en begravningsplats inritad på gravkartan, som består av flera gravplatser.

Kyrkobalk/kyrkobalk – Äldre benämning på kyrkogårdsavgränsning, ofta i timmer. Ordet användes också ibland om murar.

Kyrkogård – Begravningsplats invid en kyrka. Jämför med *begravningsplats*.

Köpegrav/Köpt gravplats – Gravplats som innehavaren köpte nyttjanderätten till. Upplåts för viss tid eller för all framtid. Jämför med **allmänning**.

Likbod – Enklare utrymme som fanns på kyrkogårdar förr, där avlidna förvaras och visas.

Porthus eller **stiglucka** – Fanns vid ingångar till kyrkogården från medeltid och framåt, med syfte att hindra djuren från att passera fritt. Ibland hade porthuset eller stigluckan formen som en liten byggnad, med tak och fyra väggar. Annars enklare utformad som en port med enkel överbyggnad. Under 1800-talet blev grindar vanligare.

Rygghäck – Häck mellan rader av gravvårdar. Blev vanligt under 1930- och 40-talen.

Trädkrans – Träd planterade längs med kyrkogårdsmuren runt en kyrkogård. Vanligt från och med tidigt 1800-tal av arkitektoniska och hygieniska skäl.

Vintergrav – Utrymme där liken förvarades tills tjälen var borta och det gick att gräva gravar. Vintergraven kunde vara en källare under kyrkan, ett större murat utrymme under jorden utomhus eller en bod i anslutning till kyrkogården.²⁶⁷

SYMBOLER

Alfa och omega – A och Ω eller α och ω . Första och sista bokstaven i det grekiska alfabetet, symboliserar begynnelsen och slutet. I kristen konst syftar de på Kristus. På gravvårdar visar de att den bortgångne såg gud som sin begynnelse och sitt yttersta mål.

Duva – Symbol för Den helige Ande. Ofta har duvan då en korsgloria och omges av strålar. På gravvårdar symboliserar duvan den kristna själen som gått till den eviga vilan.

Ek/Ekblad – Styrka, motståndskraft. Eken är ofta symbol för odödlighet. Livets träd är en ek.

Eldslågan – symboliserar ofta den dödes själs brinnande längtan efter saligheten.

Fackla – En dödssymbol från antiken. Nedåtvända facklor symboliserar livet som släcks ut.

Hjort – Symbol för Kristus eller för den till Kristus längtande själen.

Händer som fattar varandra – betecknar trohet och äktenskaplig kärlek.

IHS – Jesusmonogram. Det består av de tre första grekiska bokstäverna i namnet Jesus. Kan också tolkas som Iesus Hominum Salvator – Jesus människornas frälsare, In Hoc Signo Vincas – I detta tecken skall du segra, In Hoc Salus – I detta finnes frälsning, Iesus Homo Sanctus – Jesus den heliga människan, Iesum Habemus Socium – Vi hava Jesus som följeslagare. På svenska kan förkortningen stå för Jesus Herrans Son eller Jesus Hela Saligheten.

Kors – Inom kristendomen en symbol med många betydelser. Över 400 korsformer lär finnas. Korset påminner om Jesu korsdöd, men är också ett Jesu Kristi segertecken. Vanligast på gravvårdar är det latinska korset. Kors med korsändar med klöverbladsform – trepass – symboliserar treenigheten.

Kors, ankare och hjärta – Tro, hopp och kärlek.

Krans – Evighetssymbol. I kristen symbolik står kransen ofta för seger över mörker eller synd.

Krona – Uppståndelse, seger över det onda. Symboliserar den högsta existensnivå som kan uppnås.

²⁶⁷ Ordförklaringar är hämtade från Sörensen, *Begrepp i begravningsverksamheten 2005* och Jonsson, *Ett levande kulturarv: kyrkogårdar i Växjö stift*, 2009. samt Sandell, Angela, *Kyrkogårdshandboken med kvalitetsbeskrivningar 2012*.

Lagerkrans – Symbol för odödlighet och det nya livet i Kristus.

Lampa – Kristen symbol som ersatte antikens fackla. Symboliserar odödlighet och beredskap. En tynande oljelampa symboliserar livet som slocknar.

Lilja – Förgänglighet, livets obeständighet med också oskuld och kyskhet. Om liljekvisten har tre blomkalkar symboliserar det treenigheten eller Marias jungfrulighet före, under och efter inkarnationen.

Murgröna – Odödlighet. Kan också symbolisera den sanna kärleken, trohet, evigt liv och den himmelska glädjen.

Palmkvist – Uppstigande, seger, pånyttfödelse, evighet. Tillsammans med ett kors symboliserar palmkvisten det nya testamentet.

Ros – Symboliserar genom sina kronblad Jesu fem sår på korset. Också symbol för Maria och jungfrulighet. Även använd som kärlekssymbol.

Stjärna – Vanligast på gravvårdar är de fem- och sexuddiga stjärnorna. Den femuddiga stjärnan är morgonstjärnan men skyddar också mot djävulen. En sexuddig stjärna eller en stjärna med åtta strålar är betlehemsstjärnan. Den sexuddiga stjärnan symboliserar dels Maria, dels födelseundret i Betlehem, men kallas också för Davidsstjärnan och symboliserar judarna i hela världen. Den sexuddiga stjärnan kan också vara skapelsens stjärna, eftersom Gud skapade världen på sex dagar.

Sädesax – Uppståndelsesymbol eller yrkessymbol för lantbrukare.

Timglas – Livets förgänglighet, tidens flykt. Vanlig symbol på bl a gravvårdar sedan 1700-talet.

Triangel – Den gudomliga treenigheten.

Träd – I kristen ikonografi är trädet en symbol för det av Gud skapade livet. Dess årstidsförändringar står för liv, död och återuppståndelse.

Urna – Dödssymbol. En urna med flammor åsyftar det nya livet efter döden. En draperad urna symboliserar död och begravning.

Vinranka – Vinträdet symboliserar Kristus och grenarna dem som hör samman med honom. Också symbol för himmelsk glädje.

Änglar – Tröstare, ledsagare, Guds budbärare. Änglar kan ha olika attribut med symbolik, exempelvis krans eller palmkvistar som båda är segertecken.²⁶⁸

²⁶⁸ Symbolförklaringar är hämtade från Biedermann, *Symbollexikonet*, 1989, Dahlby, *De heliga tecknens hemlighet: om symboler och attribut*, 1999 och boken *Gravkonst*, 1930.

KÄLLFÖRTECKNING

LITTERATUR

- Aronsson, Berit (red.), *Ransberg: från bruksherrgård till modern friluftsanläggning*, Nykterhetsrörelsens scoutförbund (NSF), Stockholm, 2006.
- Alsterlind, Frej, *Den gamla kyrkplatsen: händelser och gestalter ur Stora Kils kyrkas och sockens historia*, Kommunalkontoret, Kil, 1955.
- Andréasson, Anna, *Gravvårdar i sten: ett mångskiftande kulturarv*, Movium, Alnarp, 2012.
- Axelson, Göran, "Minneslund förskönar kyrkogården i Forshaga", *Värmlands Folkblad*, 26.5.1990.
- Axon, "Tragiskt 50-årsminne i Deje", *Värmlands Folkblad*, 1960.
- Begravningsplatser i Värmlands län. D. 1, Säffle - Grums - Kil - Forshaga - Karlstad - Hammarö - Kristinehamns kommuner*, Länsstyr. i Värmlands län, Karlstad, 1988.
- Biedermann, H, *Symbollexikonet*, Stockholm, 1989.
- Boström, Hans-Olof, *Helgade rum: kyrkor i Karlstads stift*, Värmlands museum, Karlstad, 2009.
- Berger, Vilhelm, *Svenskarne i New York*, Omarb. utg., Waldemar J. Adams & Co., New York, 1918.
- Bergqvist, N. F., *Forshaga kyrka och församling: återblick på ett gånget halvsekel*, 2. uppl., Forshaga kyrkoråd, Forshaga, 1987.
- Berättelser ur våra minnen*, häften utgivna av Föreningen Gamla Bruket i Munkfors, Munkfors, 2012-2015.
- Blom, John & Wiklund, Gunnar (red.), *En bok om Nedre Ullerud*, Ulleruds kommun, Deje, 1975.
- Borglin, Brita, *Utsikt från stränderna: Klarälven vid Nedre Ullerud: barndomen på ön*, B. Borglin, Karlstad, 1997.
- Carlson, Owe & Eliasson, Kjell (red.), *Munkfors - Ransäter: bilder från förr. D. 1*, Herrhults förl., Ransäter, 1997.
- Eles, Karin, *Ransäters kyrka: vägledning*, Ny uppl., Värmlands mus., Karlstad, 1979.
- Erixon, Sigurd & Ericson, Olof (red.), *Sveriges bebyggelse: statistisk-topografisk beskrivning över Sveriges städer och landsbygd. Landsbygden. Värmlands län, D. 2*, Hermes, Uddevalla, 1962.
- Forsberg, M, *Bevarandeprogram för Arvika kyrkogård*, Värmlands Museum, Arvika kyrkliga samfällighet, 2010.
- Handbok för kulturhistorisk inventering, bevarande och återanvändning av gravanordningar*, Centrala gravvårdskommittén, Stockholm, 2007.
- Hagström, Eva, *Munkerud förr och nu: en krönika över affärsverksamhet, hantverk och föreningsliv i Munkerud*, Calle Bäcker, Ransäter, 2004.
- Helger, Nils, *Ransäter och Munkfors: sockenbeskrivning i historisk framställning. 1*, Ransäters hembygdsfören., Munkfors, 1944.
- Hillgren, Anders (red.), *Ditt Värmland: kulturmiljöprogram för Värmland och värmlänningar*, Kulturmiljöenheten, Länsstyr. i Värmlands län, Karlstad, 1988-.
- Jansson, Albert, *Forshaga: verk och vila*, Forshaga, 1975.
- Kjellin, Helge, *Nedre Ulleruds kyrkor: en minnesbok med anledning av den nuvarande kyrkans tvåhundraåriga tillvaro*, Deje, 1959.
- Myhrberg, K, *Bevarandeplaner för kyrkogårdarna i Säffle pastorat*, Säffle kyrkliga samfällighet, 2012.
- Nordström, A, *Kyrkan mitt i byn*, Arvika, 1999.
- Ohlsson, Karin, *Nedre Ulleruds kyrka: vägledning*, Värmlands mus., Karlstad, 1975.
- Petersson, J-E, "...han ville bli bränd": En uppsats om val av gravskick, examensarbete, *Institutionen för lärarutbildning*, Uppsala 2006.
- Rudén, Rune, Leverström, Håkan & Birkemarck-Rudén, Gun, *Forshaga: vår hembygd: minnenas bok i ord och bild*, s.n, Sverige, 2002.
- Sandell, A, *Kyrkogårdshandboken med kvalitetsbeskrivningar 2012*, Movium, Alnarp.
- Sandin, G. M., *Grava och Forshaga: kulturhistoriska anteckningar*, Forshaga, 1930.

Staf, Nils, *Ransätersbruken och deras ägare*, Munkfors, 1974.
Svala, C, *Kyrkogårdsmuren: kultur och konstruktion*, Alnarp, 2010.
Sörensen, A-B, *Begrepp i begravningsverksamheten*, Alnarp, 2005.
Unnerbäck, A, *Kulturhistorisk värdering av bebyggelse*, Stockholm, 2002.
Ullerud: vår plats i universum, Forshaga kommun, Forshaga, 1999.
Wadsjö, H & Ambrosiani, S (red.), *Kyrkogårdskonst: avbildningar från äldre svenska kyrkogårdar*, A.B. Svenska teknologföreningens förl., Stockholm, 1919.
Wadsjö, H (red.), *Gravkonst*, Samfundet för hembygdsvård, Lund, 1930.
Ljungström, Tord, *En bok om Övre Ullerud: sockenbeskrivning*, Utg., Övre Ullerud, 1947.
Transporter på Klarälven, Ångaren Bylgia, Olle Olsson, Föreningen Gamla Bruket i Munkfors, 2016.
Översockna: en del av Övre Ullerud : Mosserud, Prästbol, kyrkan, Södervik, Norlén & Slottner, Kristinehamn, 2012.

INTERNET

Ancestry – släktforskning på nätet
www.ancestry.se

Bebyggelseregistret, Riksantikvarieämbetet
www.bebyggelseregistret.raa.se

Bygdeband – lokalhistoria på nätet, Sveriges Hembygdsförbund
www.bygdeband.se

Fornminnesregistret
www.fmis.se

Brunskogs hembygdsförening
www.gammelvala.se

Forshaga kommun
www.forshaga.se

Geni – släktforskning på nätet
www.geni.com

Om Hällekils hemman av Maria Lindquist
www.hallekil.se

Petrus och Augusta Hedlunds stiftelse
www.hedlundsstiftelse.se

Länsstyrelsen i Värmland
www.s.lst.se

Munkfors kommun
www.munkfors.se

Nationalencyklopedin
www.ne.se

Norsjö Moped AB
www.norsjo.com

Värmlands Släktforskarförening
www.varmlandsrotter.se

Projekt Runeberg – klassisk nordisk litteratur
www.runeberg.org

Riksarkivet
www.ra.svar.se

Signaturer – porslin och keramik
www.signaturer.se

Sveriges Hembygdsförbund
www.hembygd.se

Wikipedia
www.sv.wikipedia.org

Värmlands scoutdistrikt
www.varmland.scout.se

ARKIV

Kyrkogårdsförvaltningens arkiv i Munkfors, Nedre Ullerud och Forshaga.

Värmlands museums topografiska arkiv.

Värmlandsarkiv; Ransäter, Munkfors, Övre Ullerud, Nedre Ullerud och Forshaga kyrkoarkiv.

FOTOGRAFIER

Foton där inte annat anges är tagna av Carina Libeck år 2015-2016.

Kulturmiljöbild, Riksantikvarieämbetet.

Värmlands Museums topografiska arkiv.

Värmlands Museums digitala bildarkiv.

Vykort från Övre och Nedre Ulleruds kyrkogårdar är i Lars Karlbergs ägo, Västerås.

Vykort från Nedre Ulleruds kyrkogård i Staffan Fridhs ägo, Deje.

MUNTLIGA KÄLLOR

Anders Ajaxson, Karlstad.

Gun-Britt Andersson, Ransäter.

Helmer Andersson, Deje.

Inga Asker, Forshaga.

Anna Märta Bjurledal, Munkfors.

Gunnar Björkegren, Munkfors.

Friedhelm Boes, Vålberg.

Birgitta Carlgren, Munkfors.

Lars-Åke Carlgren, Munkfors.

Lars-Göran Carlsson, Deje.

Kerstin Dansdotter, Stöllet.

Staffan Fridh, Deje.

Torbjörn Hedin, Munkfors.

Ivar Håkansson, Karlstad.
Nils Jansson, Forshaga.
Ivar Kistner, Stockholm.
Bengt Kylberg, Karlstad.
Karin Kylberg, Karlstad.
Ulla Lennartsson, Karlstad.
Lennart Lennartsson, Ransäter.
Tore Lennartsson, Ransäter.
Birgitta Levin, Karlstad.
Gunnel Lundgren, Oxelösund.
Eva Lund, Sunne.
Maggie Olsson, Munkfors
Olle Olsson, Munkfors.
Ingemar Paulsson, Degerfors.
Sune Paulsson, Karlstad.
Giselle Reijers, Karlstad.
Håkan Sundholm, Forshaga.
Torbjörn Thorén, Ransäter.
Morgan Thyberg, Munkfors.
Evert Wallgren, Munkfors.
Ulla Wallgren, Munkfors.
Elsa Wegerif, Deje.
Gunnar Westlund, Deje.

ÖTRYCKTA KÄLLOR

Gravkors i svartsmide, antikvarisk skadeinventering av smidda gravkors inom Karlstads Stift år 2010. Space studio arkitekt och Måns Hallén 2011.

Bertil Hofstedts släktutredning, smideskors på Nedre Ulleruds kyrkogård 1988, arkivet Villan, Forshaga-Munkfors församling.

Martin Rahmbergs anteckningar 1960, arkivet Munkfors bibliotek.

Trädvårdsplaner för kyrkogårdarna i Forshaga-Munkfors församling, Broussard Arborist AB.

BILAGA Utdrag ur lagtexter

Kulturmiljölag (1988:950)

2 kap. Fornminnen

Fornlämningar och fornfynd

1 § Fornlämningar är skyddade enligt denna lag. Fornlämningar är följande lämningar efter människors verksamhet under forna tider, som har tillkommit genom äldre tiders bruk och som är varaktigt övergivna:

1. gravar, gravbyggnader och gravfält samt kyrkogårdar och andra begravningsplatser,
2. resta stenar samt stenar och bergytor med inskrifter, symboler, märken och bilder samt andra ristningar eller målningar,
3. kors och minnesvårdar,
4. samlingsplatser för rättskipning, kult, handel och andra allmänna ändamål,
5. lämningar av bostäder, boplatser och arbetsplatser samt kulturlager som uppkommit vid bruket av sådana bostäder eller platser, liksom lämningar efter arbetsliv och näringsfång,
6. ruiner av borgar, slott, kloster, kyrkobyggnader och försvarsanläggningar samt av andra byggnader och byggnadsverk,
7. färdvägar och broar, hamnanläggningar, vårdkasar, vägmärken, sjömärken och likartade anläggningar för samfärdsel samt gränsmärken och labyrinter, och
8. fartygslämningar. Fornlämningar är också naturbildningar som ålderdomliga bruk, sägner eller märkliga historiska minnen är knutna till liksom lämningar efter äldre folklig kult. *Lag (2013:548)*.

2 § Till en fornlämning hör ett så stort område på marken, sjö- eller havsbotten som behövs för att bevara fornlämningen och ge den ett tillräckligt utrymme med hänsyn till dess art och betydelse. Detta område benämns fornlämningsområde. När en fråga om fastställelse av gränserna för ett fornlämningsområde uppkommer, prövas frågan av länsstyrelsen. När ett ärende om fastställelse av gränser tas upp av någon annan än ägaren av området, ska ägaren underrättas om ärendet och ges tillfälle att yttra sig i saken. Underrättelsen ska ske genom delgivning. *Lag (2013:548)*.

Skydd, vård och undersökning av fornlämning och plats där fornfynd påträffats

6 § Det är förbjudet att utan tillstånd enligt detta kapitel rubba, ta bort, gräva ut, täcka över eller genom bebyggelse, plantering eller på annat sätt ändra eller skada en fornlämning. *Lag (2013:548)*.

7 § Riksantikvarieämbetet och länsstyrelsen får vidta de åtgärder som behövs för att skydda och vårda en fornlämning. Åtgärderna får avse exempelvis flyttning, iordningställande och inhägnad av fornlämningen eller röjning. Åtgärden får även avse en fornlämning som infogats i ett byggnadsverk. Länsstyrelsen får uppdra åt någon annan att vidta sådana åtgärder som avses i första stycket på de villkor som länsstyrelsen bestämmer. En åtgärd som innebär att fornlämningen rubbas eller förändras får dock inte vidtas utan att länsstyrelsens uppdrag uttryckligen gäller en sådan åtgärd. Innan någon åtgärd vidtas ska den som äger eller har särskild rätt till marken eller byggnadsverket underrättas genom delgivning. Detsamma ska gälla i fråga om vattenområde. Om åtgärderna medför kostnader eller skada för ägaren eller någon annan, har han eller hon rätt till skälig ersättning av allmänna medel. Beslut om ersättning fattas av länsstyrelsen och delges den som berörs av beslutet. *Lag (2013:548)*.

Ingrepp i fornlämning

10 § Den som avser att uppföra en byggnad eller en anläggning eller genomföra ett annat arbetsföretag bör i god tid genom att inhämta information från länsstyrelsen ta reda på om någon fornlämning kan beröras av företaget och i så fall snarast samråda med länsstyrelsen. Om en fornlämning påträffas under grävning eller annat arbete, ska arbetet omedelbart avbrytas till den del fornlämningen berörs. Den som leder arbetet ska omedelbart anmäla förhållandet till länsstyrelsen. *Lag (2013:548)*.

12 § Den som vill rubba, ta bort, gräva ut, täcka över eller genom bebyggelse, plantering eller på annat sätt ändra eller skada en fornlämning ska ansöka om tillstånd hos länsstyrelsen. Länsstyrelsen får lämna sådant tillstånd endast om fornlämningen medför hinder eller olägenhet som inte står i rimligt förhållande till fornlämningens betydelse. När det gäller ägaren av en fartygslämning eller ett fornfynd som hör till en fartygslämning får tillstånd lämnas, om inte särskilda skäl talar emot det. Om någon annan än ägaren av marken eller vattenområdet eller ägaren av fartygslämningen ansöker om tillstånd, ska ansökan avslås om ägaren motsätter sig åtgärden och det inte finns synnerliga skäl för att lämna tillstånd. *Lag (2013:548)*.

13 § Som villkor för tillstånd enligt 12 § får länsstyrelsen ställa skäligen krav på 1. arkeologisk undersökning för att dokumentera fornlämningen, ta till vara fornyfynd och förmedla resultaten, eller 2. särskilda åtgärder för att bevara fornlämningen. I beslutet om tillstånd ska om möjligt den kostnad anges som åtgärderna beräknas medföra. Innan länsstyrelsen prövar en ansökan enligt 12 §, får den besluta om en arkeologisk förundersökning av fornlämningen, om det behövs för att få ett tillfredsställande underlag för prövningen eller för att bedöma behovet av att ställa krav på arkeologisk undersökning. Länsstyrelsen ska i beslutet om arkeologisk förundersökning eller arkeologisk undersökning ange vem som ska utföra undersökningen. Då gäller inte lagen (2007:1091) om offentlig upphandling och lagen (2007:1092) om upphandling inom områdena vatten, energi, transporter och posttjänster. Länsstyrelsen ska beakta att undersökningen ska vara av vetenskapligt god kvalitet och genomföras till en kostnad som inte är högre än vad som är motiverat med hänsyn till omständigheterna. *Lag (2013:548)*.

14 § Den som utför ett arbetsföretag som berör en fornlämning svarar för kostnaden för åtgärder enligt 13 §. Företagaren svarar dock inte för kostnad som

1. hänför sig till en fornlämning som inte förut varit känd,
2. väsentligt överstiger vad länsstyrelsen angett i beslut om tillstånd enligt 13 § andra stycket,
3. hänför sig till arkeologisk förundersökning enligt 13 § tredje stycket, om länsstyrelsen inte lämnar tillstånd till ingrepp i fornlämningen enligt 12 § andra stycket, eller
4. hänför sig till arkeologisk förundersökning eller arkeologisk undersökning enligt 13 §, om det visar sig att någon fornlämning inte berörs av arbetsföretaget. Beslut enligt denna paragraf fattas av länsstyrelsen och delges företagaren. *Lag (2013:548)*.

4 kap. Kyrkliga kulturminnen

Kyrkliga inventarier

6 § Inventarier av kulturhistoriskt värde, som hör till kyrkobyggnad eller annan kyrklig byggnad, kyrkotomt eller begravningsplats, skall förvaras och vårdas väl. *Lag (1999:304)*.

7 § För varje församling skall det finnas en förteckning över inventarier som avses i 6 §. I förteckningen skall anges om ett föremål ägs eller förvaltas av någon annan än församlingen och om det förvaras på någon annan plats än i kyrkan. I varje församling skall det utses två personer som har ansvar för att föra förteckningen. De skall också se till att föremålen förvaras och vårdas väl. Församlingen skall anmäla till länsstyrelsen vilka som har utsetts. *Lag (1999:304)*.

8 § Stiftet skall minst vart sjätte år kontrollera att alla föremål i förteckningen finns kvar. Sådan kontroll skall också göras vid byte av någon av de personer som har utsetts enligt 7 § andra stycket. Efter varje kontroll skall en kopia av förteckningen sändas till länsstyrelsen. *Lag (1999:304)*.

9 § I fråga om ett föremål i förteckningen, som inte ägs av någon enskild person eller släkt, krävs tillstånd från länsstyrelsen

1. för att avyttra det,
2. för att avföra det från förteckningen,
3. för att reparera eller ändra det, eller
4. för att flytta det från den plats där det sedan gammalt hör hemma.

Länsstyrelsen får, i fråga om första stycket 3 och 4, ställa de villkor för tillståndet som är skäligen med hänsyn till de förhållanden som föranleder åtgärden. Villkoren får avse hur åtgärden skall utföras samt den dokumentation som behövs. Tillstånd krävs inte för mera obetydliga reparationer. Sådana reparationer får inte utföras så, att föremålets kulturhistoriska värde minskas. *Lag (1999:304)*.

10 § Länsstyrelsen och Riksantikvarieämbetet får besikta kyrkliga inventarier.

Länsstyrelsen får också besluta att ett föremål skall tas upp i förteckningen.

Om det finns allvarlig fara för att ett föremål skadas, får länsstyrelsen tills vidare ta hand om det eller vidta någon annan nödvändig åtgärd för att skydda eller vårda det. Innan en sådan åtgärd vidtas, skall samråd ske med stiftet och, om föremålet ägs av någon enskild, med denne. *Lag (1999:304)*.

Begravningsplatser

11 § I vården av en begravningsplats skall dess betydelse som en del av vår kulturmiljö beaktas. Begravningsplatserna skall vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas eller försvanskas.

12 § Begravningsplatser enligt detta kapitel är sådana områden eller utrymmen som avses i 1 kap. 1 § begravningslagen (1990:1144).

Bestämmelserna om begravningsplatser omfattar också sådana byggnader på begravningsplatsen som inte är kyrkobyggnader samt fasta anordningar såsom murar och portaler. Lag (1990:1146).

13 § I fråga om en begravningsplats som anlagts före utgången av år 1939 krävs tillstånd av länsstyrelsen

1. för att utvidga eller på något annat sätt väsentligt ändra begravningsplatsen,
2. för att där uppföra någon ny byggnad eller fast anordning eller riva eller väsentligt ändra befintlig byggnad eller fast anordning.

Länsstyrelsen får ställa de villkor för tillståndet som är skäligen med hänsyn till de förhållanden som föranleder ändringen. Villkoren får avse hur ändringen skall utföras samt den dokumentation som behövs. Lag (1999:304).

14 § Om Riksantikvarieämbetet beslutar det, skall bestämmelserna i 13 § tillämpas också i fråga om en begravningsplats som tillkommit efter utgången av år 1939, om begravningsplatsen ligger invid en kyrkobyggnad som uppförts dessförinnan eller är märklig genom sitt kulturhistoriska värde.

Beredskapsförberedelser

15 a § Svenska kyrkan och dess organisatoriska delar skall vidta de beredskapsförberedelser som under höjd beredskap behövs för vård och underhåll av de kyrkliga kulturminnena. Lag (1999:942).

Ersättning till Svenska kyrkan

16 § Svenska kyrkan har rätt till viss ersättning av staten för kulturhistoriskt motiverade kostnader i samband med vård och underhåll av de kyrkliga kulturminnena. Svenska kyrkan beslutar om fördelning av ersättningen mellan stiftet. Stiftet beslutar om fördelning inom sitt område. Riksantikvarieämbetet skall ges tillfälle att yttra sig över fördelningen i landet. Länsstyrelsen skall ges tillfälle att yttra sig över fördelningen i länet. Lag (1999:304).

Begravningslag (1990:1144)

2 kap. Begravningsplatser

Begravningsplatsers skick

12 § En begravningsplats skall hållas i ordnat och värdigt skick och den helgd som tillkommer de dödas vilorum skall alltid iakttas.

7 kap. Gravrätt

Utövande av gravrätt m.m.

1 § Gravrätten får utövas bara av den som i gravboken eller gravregistret är antecknad som innehavare av gravrätten. När gravrättsinnehavaren har avlidit, får dock den som ordnar med gravsättningen utöva de befogenheter som tillkommer en gravrättsinnehavare och som har samband med gravsättningen av den avlidne.

Gravrättsinnehavarens ansvar för gravplatsen

3 § Innehavaren av gravrätten skall hålla gravplatsen i ordnat och värdigt skick.

Överlåtelse och återlämnande av gravrätt

12 § Gravrätten får återlämnas till upplåtaren.

En gravrätt som har återlämnats får efter ansökan hos upplåtaren, inom 25 år efter senaste gravsättningen, återupptas och upplåtas till någon som tillhör den personkrets som anges i 11 §. Lag (2012:133).

Övergång av gravrätt vid innehavarens död m.m.

19 § Om det inte finns någon som gravrätten kan gå över till enligt 14 §, skall gravrätten anses återlämnad till upplåtaren.

20 § När en gravrätt ska anses återlämnad enligt 19 § eller har återlämnats enligt 12 § första stycket är upplåtaren skyldig att behålla gravplatsen under minst 25 år från gravsättningen till förmån för den som senast har gravsatts där. Gravanordning behöver behållas bara om kostnaden för skötseln av gravplatsen betalas. Lag (2012:133).

Gravanordningar m.m.

25 § Gravplatsen får förses med gravanordning, om det inte strider mot vad som är avsett att gälla för den del av begravningsplatsen där gravplatsen är belägen.

26 § Gravrättsinnehavaren bestämmer gravanordningens utseende och beskaffenhet. Detsamma gäller gravplatsens utsmyckning och ordnande i övrigt. Upplåtaren får dock besluta de begränsningar i gravrättsinnehavarens bestämmanderätt som är nödvändiga för att tillgodose en god gravkultur.

Första stycket gäller inte en gravrätt som har upplåtits med begränsningar enligt 8 §. Lag (2012:133).

27 § Innan en gravanordning sätts upp, skall upplåtaren pröva om den är sådan att den kan tillåtas.

28 § När en gravanordning har blivit uppsatt, får den inte föras bort utan upplåtarens medgivande. Medgivande skall lämnas, om det inte finns risk för att man förfar med gravanordningen på ett ovärdigt sätt.

29 § Gravanordningar får inte pantsättas eller utmätas.

Ändringar på gravplatsen

30 § Upplåtaren får göra ändringar på gravplatsen bara om gravrättsinnehavaren medger det.

Ändringar som är nödvändiga för att tillgodose kraven på miljöskydd, hälsoskydd och arbetarskydd får dock genomföras, även om gravrättsinnehavaren motsätter sig ändringen.

31 § Om skador måste förebyggas, har upplåtaren rätt att genast genomföra nödvändiga åtgärder på gravplatsen. Gravrättsinnehavaren skall snarast därefter underrättas om åtgärderna.

Gravrättens upphörande

32 § Gravrätten upphör när upplåtelseiden går ut, när gravrätten återlämnas till upplåtaren, när den förverkas enligt 33 § och när den förklaras ha upphört enligt 34 §.

33 § Upplåtaren får förklara gravrätten förverkad, om gravplatsen är uppenbart vanvårdad och gravrättsinnehavaren inte avhjälpel vanvården inom ett år efter det att han har delgetts föreläggande om att sätta gravplatsen i stånd. Föreläggandet skall innehålla upplysning om att gravrätten kan förverkas. En gravrätt får inte förverkas, om det är en myndighet som svarar för gravplatsens vård och underhåll.

35 § När gravrätten har upphört, gäller om gravanordningar vad som föreskrivs i 28 §.

36 § Det som gravrättsinnehavaren inte har fört bort från gravplatsen inom sex månader efter gravrättens upphörande tillfaller upplåtaren. Om det har uppstått tvist om bortförandet, räknas tiden från tvistens slutliga avgörande.

37 § Om en gravanordning har tillfallit upplåtaren och den är av kulturhistoriskt värde eller av något annat skäl bör bevaras för framtiden, skall upplåtaren om möjligt lämna kvar den på gravplatsen. Om gravanordningen ändå måste föras bort från gravplatsen, skall den åter ställas upp inom begravningsplatsen eller på någon annan lämplig och därtill avsedd plats.